

TERMIZNING AMUDARYO ORQALI SAVDO ALOQALARI (XIX ASRNING OXIRI - XX ASRNING BOSH LARI)

Allamuratov Shuxrat Ashurovich, Termiz iqtisodiyot va servis universiteti dotsenti, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

TRADE RELATIONS OF TERMEZ THROUGH THE AMU DARYA (LATE 19TH - EARLY 20TH CENTURIES)

Allamuratov Shukhrat Ashurovich, Associate Professor of Termez University of Economics and Service, Doctor of Philosophy in Historical Sciences (PhD)

<https://orcid.org/0009-0006-6815-9319>

e-mail:

shuxrat_allamuratov@tues.uz

ТОРГОВЫЕ СВЯЗИ ТЕРМЕЗА ЧЕРЕЗ АМУДАРЬЮ (КОНЕЦ XIX - НАЧАЛО XX ВЕКОВ)

Алламуратов Шухрат Ашурович, доцент Термезского университета экономики и сервиса, доктор философии по истории (PhD)

Annotatsiya: Maqola XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi Termiz va uning asosiy kechuvi hisoblangan Pattakesar orqali olib borilgan savdo aloqalariga bag'ishlangan. Maqolada Termizning Amudaryo orqali savdo aloqalari tarixiy hamda arxiv materiallari asosida o'rganilib, tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Amudaryo suv yo'li va kechuvlari, Amudaryo flotiliyasi, Pattakesar bojxona punkti, savdo-sotiq.

Abstract: The article is devoted to the trade relations conducted through Termez and its main crossing, Pattakesar, in the late 19th and early 20th centuries. The article studies and analyzes Termez's trade relations through the Amu Darya based on historical and archival materials.

Key words: Amu Darya waterways and crossings, Amu Darya flotilla, Pattakesar customs point, trade.

Аннотация: Статья посвящена торговым связям, осуществлявшимся через Термез и его главную переправу Паттакесар в конце XIX — начале XX вв. В статье на основе исторических и архивных материалов изучаются и анализируются торговые связи Термежа через Амударью.

Ключевые слова: водные пути Амударьи и переправы, флотилия Амударьи, Паттакесарской таможенный пункт, торговля.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Amudaryo, nafaqat, daryo bo'yidagi hududlar, shaharlar, savdo markazlari bilan aloqa vositasi uchun qulay suv yo'li bo'lgan, balki Amudaryoni kesib o'tuvchi savdo (karvon) yo'llarini bog'lovchi daryo hamdir. Aynan

Amudaryo suv yo'li va uning kechuvlari Buxoro amirligining Sharq davlatlari bilan olib borgan savdo aloqalarida muhim o'ringa ega bo'lgan. Ushbu kechuvlardan Pattakesar – Termizning Amudaryo qirg'og'iga tutashgan, Buxoro amirligining Afg'oniston bilan chegara chizig'idagi

manzilgohi edi. Pattakesar kechuvi savdo-iqtisodiy jihatdan qulay bo'lgan strategik hudud ham edi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida mintaqaning Amudaryo suv yo'li va kechuvlari orqali olib borgan savdo munosabatlarida Termizning o'rni haqidagi ma'lumotlar O'zbekiston Milliy arxivi (keyingi o'rinlarda – O'zMA) ning I-1, I-2, I-3, I-126-fondlarida uchraydi. XIX asrning oxiri – XX asrning boshlarida Surxon vohasidagi Termizning Amudaryo savdo aloqalaridagi o'rniga doir ma'lumotlar S.N.Tursunov[1], E.A.Qobulov[2], F.B.Ochildiyev[3], Sh.Allamuratovlarning[4] dissertatsion tadqiqotlari, monografiyalari va bir qator maqolalarida uchraydi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Buxoro amirligining Afg'oniston va Hindiston bilan savdo aloqalarida Termiz shahri muhim o'rin tutgan. Ma'lumotlarga asosan, yiliga 6 mingdan ortiq tuyalarda Afg'onistondan har xil mahsulotlar olib o'tilgan[5]. Birgina 1886-yilda Hindistondan 8 mingdan ortiq tuyalarda har xil turdagi mollar Buxoro hududlariga olib kelingan. Hisob-kitoblarga ko'ra, bu mahsulotlarning umumiy narxi 5 mln 475 ming so'mni tashkil etgan bo'lsa, Buxorodan Hindistonga 427 ming so'mlik mahsulot eksport qilingan[6].

Shuning uchun ham Rossiya imperiyasi o'zining buyuk strategik maqsadlarini amalga oshirish, O'rta Osiyoning ichki hududlariga kirib borish, Afg'oniston va Hindiston bozorini zabt etish, quruqlik yo'llari bilan bir qatorda suv yo'llarini ham yaxshi o'rganganlar, xususan Amudaryo kechuvlarga alohida e'tibor qaratishgan. Sababi Rossiyadan keltirilgan tovarlarning bir qismi daryo orqali Termizdan Afg'onistonga yetkazilgan. Aynan Surxon vohasida Amudaryo suv yo'lining muhim kechuvlari – Pattakesar, Eski Termiz, Yorgoh (Sho'rob), Cho'chqaguzar, Qorakamar tashqi savdoda muhim o'rin tutgan bo'lsa[7], Xotinrabot, Burgutpepa, Ayritom, Maymunto'qay, Sassiqlik va Boldir kechuvlari esa mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan[8,C.49]. Bu kechuvlar XIX asr oxirida

Amudaryo flotiliyasi tashkil etilgandan (1887-yil) keyin ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Rossiya imperiyasi hukumati Buxoro amirligi ustidan o'z protektoratini o'rnatgandan so'ng Sharq davlatlari bilan bo'ladigan savdo aloqalarida Rossiya manfaatlari ustunligini ta'minlash choralari ko'rdi. Ayniqsa, Rossiya imperiyasi bilan Buxoro amirligi o'rtasida 1873-yil 28-sentyabrda tuzilgan shartnomadan keyin unga e'tibor yanada ortdi. Ma'lumki, shartnoma 17 moddadan iborat bo'lib, uning 3-moddasida: "Buxoro amirligiga qarashli Amudaryo qismida Buxoro kemalari va rus paroxodlari, shuningdek boshqa flot kemalari qatorida hukumat hamda shaxsiy kemalarga erkin suzishga ruxsat beriladi", deyilsa, shartnomaning 4-moddasida "Kerak va qulay bo'lgan Amudaryoning Buxoro qirg'oqlarida ruslar o'zining to'xtash joyi va tovar omborlari qurishga haqlidir", deb yozilgan[9].

1888-yil 23-iyunda imzolangan shartnoma moddalari qayta ko'rib chiqiladi va rus fuqarolari uchun Yangi Buxoro, Chorjo'y va Kerki hududlari asosiy yashash joy sifatida tanlanadi. Bundan tashqari, Amudaryo chegara chizig'i bo'ylab manzilgohlar barpo etish ko'zda tutiladi. Xususan, Termizning Amudaryo qirg'og'iga tutashgan Pattakesar qishlog'i yonida ruslar istiqomat qilishi uchun yashash joylarini qurish boshlanadi. Ayniqsa, Amudaryo suv yo'lida paroxodchilik tashkil etilganidan so'ng ishlar yanada rivojlanadi.

1893-yil 15-yanvarda Termiz Buxoro amiri tomonidan Rossiya podshosi ixtiyoriga berilganidan so'ng bu yerda harbiy qismlarni joylashtirish ishlari olib borila boshlandi. Bu hududni rivojlantirish uchun Rossiya hukumati barcha tadbirlarni amalga oshira boshladi. Shuningdek, Rossiya imperiyasi hukumati Surxon vohasi hududlarining Afg'oniston davlati bilan chegaradoshligi va bu davlat orqali inglizlarning Buxoro amirligi hududlariga nisbatan g'arazli talablari oshib borayotganligini hisobga olib, Termiz shahrini mustahkam o'rnashib olish choralari ko'rdi. Harbiylar bilan birgalikda bu yerga savdogarlar ham kelib joylashadi va uylar qurib, o'z do'konlarini ochishadi[10].

Buxoro amirligini rus bojxona tizimiga kiritish to'g'risidagi qonun 1894-yil 6-iyulda qabul qilinib, rasman shu yilning 15-noyabridan kuchga kirdi. 1895-yil boshlarida Kerki, Kelif, Cho'chqaguzar, Pattakesar va Ayvoj bojxonalari ish boshladi. Shu tariqa rus -afg'on chegarasidagi savdoni nazorat qilish 1895-yil 1-iyuldan to'la Rossiya imperiyasi ta'siriga o'tdi[11]. O'rta Osiyoning yagona bojxona tizimiga binoan Surxon vohasi hududidagi muhim Amudaryo kechuvlari hisoblanmish Pattakesarda uchinchi darajali bojxona tashkil etildi.

Termizda bo'lgan Imperator geografiya jamiyati vakili sayyoh R.Yu.Rojevitsa Amudaryo bo'yida Pattakesarda qurilgan Termiz tabiiy chegarasi, Pattakesardagi bozor, unda sotilgan mollar, Armaniston, Eron va boshqa davlatlar savdogarlari haqida ma'lumot berib o'tadi[12,C.48]. Yana shuni ham ta'kidlab o'tish kerakki, Pattakesar Afg'oniston bilan savdo aloqalar yaxshi rivojlanishida muhim o'rin tutgan. Chunki asosiy bojxona posti shu yerda joylashgan bo'lib keltirilgan mollar shu yerda qadoqlangan va chegara posti orqali afg'on savdogarlariga yetkazilgan[13].

Shimoliy Afg'oniston (Chorviloyat, Andxo'y, Maymana) bilan savdoda Pattakesar kechuvi Kerki bojxonasidan keyingi o'rinda turgan. Pattakesar bojxonasi Mozori Sharif – Toshqo'rg'on savdo yo'lida joylashib, umumiy yuk aylanmasi 715ming rublni tashkil etgan. Savdo aloqalari rivoji natijasida Pattakesar kechuvi orqali Hindistonning ko'pgina mahsulotlari – choy, doka, nil bo'yog'i, marjon kabilar bir yilda 0,5 mln rubl summadan ziyod hajmda tashib o'tilgan [14,C.8].

Pattakesar kechuvi orqali 1891-1892-yillarda 118 ming pud kishmish mayiz, 27,5 ming bosh chorva mollari, 41,4 ming pud paxta, 12,4 ming pud urug'lik chigit, 13 ming pud har xil bo'yoqlar Buxoroga olib o'tilgan bo'lsa, 11,1 ming pud shakar, 0,5 ming pud sham, 2,2 ming pud sopol buyumlar, 2,6 ming pud kerosin, 7,4 ming pud metall, 25,7 ming pud mato va 2,2 ming pud boshqa mahsulotlar Afg'onistonga eksport qilingan [15,C.37]. Keyingi yillarda, Pattakesar va Cho'chqaguzar kechuvlaridagi bojxonalar orqali 1896-yilda 145532 rubl, 1900-yilda 60521 rubl, 1904-yilda 38770 rublli tovarlar Afg'onistonga eksport uchun o'tkazilgan bo'lsa, xuddi yillarga mos

ravishda 1896-yilda 439749 rubl, 1900-yilda 167080 rubl, 1904-yilda 549135 rublli tovarlar olib kelingan [16, C.120-128].

Rus flotiliyasi tashkil qilingandan so'ng Termizning yuk tashishdagi ahamiyati ham oshib borgan. Bu yerda yangi ulgurji savdo omborxonalarining qurilishi va Afg'onistondan keladigan paxtani qayta ishlaydigan paxta tozalash korxonasining qurilishi bunga imkon berdi[17].

XX asr boshlarida ham Termiz shahri orqali chet davlatlarga chiqariladigan mahsulotlar hajmi ham sezilarli darajada o'sgan. Masalan, 1903-yilda shahar orqali 23 mln rubllik turli xil mahsulotlar chetga chiqarilgan. Shundan 2 mln rubli Rossiyaga, 500 ming rubli Afg'onistonga, 70 ming rubllik mahsulotlar esa Eron, Hindiston va boshqa mamlakatlarga eksport qilingan[18]. Bu davrda birgina Termiz shahrida Shalman, Baxtadze, Mgaloblishvili, Avonov, Karimov, Axnazarov, Aganosov, Aryutyunov, Ayrapetov, Gozarov, Davidovlarning savdo do'konlarida chetdan keltirilgan turli xildagi sanoat mollari sotilgan[19].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). XIX asr va XX asrning boshlarida Amudaryobo'yi hududlaridan boy xom ashyoni tashib ketish, shuningdek, Afg'oniston bilan chegaralarni muhofaza qilish bevosita Termizga bog'liq edi. Shunday qilib, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Termiz shahri va uning asosiy kechuvi hisoblanmish – Pattakesar Samarqanddan Qobul va Hindistonga boradigan asosiy savdo yo'lidagi muhim joy bo'lgan. Termiz nafaqat asosiy savdo hududi, balki Rossiya imperiyasining Buxoro amirligidagi Afg'oniston bilan chegara chizig'idagi muhim harbiy - strategik manzili ham edi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВААННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Allamuratov S. Surxon vohasining tashqi savdo munosabatlari (amudaryo suv yo'li misolida) //TISU ilmiy tadqiqotlari xabarnomasi. – 2023. – T. 1. – №. 1. – C. 58-68.
2. Allamuratov S.A., Toshimov B.B. Qadimgi davr manbalarida Amudaryo suv yo'li haqidagi ma'lumotlar //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2024. – T. 4. – №. 6. – C. 13-18.

3. Allamuratov Sh.A. Markaziy Osiyo kommunikatsiyasi va savdo tranzit tizimida Amudaryoning o'rnini (XIX- XX asr boshlari). Tarix fan. bo'y. fals. dokt. (PhD) ... diss. – Termiz, 2022; Amudaryo suv yo'li va kechuvlari tarixi (XIX-XX asr boshlari). Monografiya. – Toshkent: – Innovatsiya-Ziyo, 2023.
4. O'z MA, I-126-jamg'arma, 1-ro'yxat, 29-ish, 1-varaq.
5. O'z MA, I-1-fond, 11-ro'yxat, 1319-ish, 2-varaq.
6. O'z MA, I-1-fond, 27-ro'yxat, 408-ish, 13-varaq.
7. O'z MA, I-1-jamg'arma, 11-ro'yxat, 504-ish, 3-varaq.
8. Qobulov E.A. Surxon vohasi xo'jaligi. – Toshkent: Akademnashr, 2012; XVIII asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Surxon vohasi xo'jaligi. Tarix fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi. – Toshkent, 2019.
9. Tursunov S., Qobilov E., Murtazoyev B. va boshq. Surxondaryo tarixi. – Toshkent: Sharq, 2004.
10. Алламуратов Ш.А. Паттакесар–Амударёнинг муҳим кечуви сифатида // Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарих тадқиқотлари методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. – 2021. – С. 514.

